

ТЕОНИМИ ЯК ТАКСОНОМІЧНІ ОДИНИЦІ САКРАЛЬНОГО ОНОМАСТИКОНУ

Михайлова Олена Григорівна

кандидат філологічних наук, доцент

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню міфотеонімів як ономастичної універсалії в історичному та термінологічному аспектах. Теоніми належать до проміжних одиниць у таксономічній номенклатурі та формуються під впливом фактору часу.

Ключові слова: історична лексикологія, міфотеонім, таксономічна номенклатура, антична міфологія.

Ономастичний матеріал є бажаним об'єктом дослідження сучасних лінгвістів, оскільки знаходиться на самому "вістрі стріли" "антропоцентричної" еволюції" [Топоров 1993, 10]. Більшість робіт з ономастики присвячена історико-культурному аспекту вивчення топонімів і антропонімів [Нерознак 1977, 1995; Толстой 1989; Карабан 1993 та ін.] та оминає особливу підсистему ономастичної лексики, яку традиційно називають "теонімами". Метою нашої наукової розвідки є визначення номенклатурного рангу цього класу лексичних одиниць та обґрунтування їх особливого лінгвістичного статусу.

Сучасні термінологічні системи побудовані за універсальним принципом родо-видових відносин: **таксони** (від грец. τάξις "розряд, клас") нижчого рангу послідовно об'єднуються в таксони вищого рангу, які презентують сукупність нижчих таксономічних одиниць. Подібна таксономічна ієрархія існує, наприклад, у біологічній номенклатурі, де кожен окремих вид належить до певного роду, рід як сукупність видів – до родини і т.д. Видатний український учений-мовознавець А.О. Білецький у монографії "Лексикологія та теорія мовознавства (ономастика)" розробив оригінальну систематику словникового складу мов "за зразком систематики тваринного та рослинного світу" та розподілив лексичний склад мови на окремі класи, відповідно до процесів генералізації (*conversio in genera*) та спеціалізації (*conversio in species*) [Білецький 1972, 10; 168]. За концепцією А.О. Білецького, лексичний склад мови утворюють одиниці двох основних класів: класу **генонімів** (від грец. γένος "рід, назва роду" та ὄνομα "ім'я") і класу **ейдонімів** (від грец. εἶδος "вид, у класифікаційному розумінні"). Виділені класи є таксономічними одиницями вищого рангу, а отже, згідно з біологічною номенклатурою, складаються з одиниць нижчого рангу: порядків, підпорядків та підрозділів [Білецький 1972, 168, схема 1]. Геноніми, або загальні назви (імена), та ейдоніми, або власні назви (імена), є протилежними за своїми функціями: перші ідентифіку-

ють "класи об'єктів (понять, ідей, концептів, лінгвістичних квантів дійсності)", другі ідентифікують "дискретні об'єкти (конституенти)" [Белецкий 1972, 167]. На жаль, ані номенклатурний принцип класифікації лексичного складу, ані запропоновані у монографії терміни не набули широкого вжитку та залишилися "авторськими індивідуальними" [Подольская 1988, 16].

На наш погляд, настав час зробити спробу повернутися до універсального класифікаційного принципу та поновити "призабуті" сучасними лінгвістами терміни, враховуючи їх наукову коректність, логічну виваженість та лаконічність. Для порівняння пригадаємо більш поширені варіанти з аналогічним значенням: власні та загальні назви, пропріальна та апелювативна лексика та ін. Теоніми (від грец. θεός "бог" та ὄνομα "ім'я") – власні імена та класифікаційні назви богів, божеств та напівбогів-героїв. Залежно від об'єкта називання та джерела походження (міфи, релігійні вчення), теоніми розподіляються на міфологічні (міфоніми, або міфотеоніми), біблійні та ін. Об'єктом нашого дослідження ми обрали античні міфотеоніми, які, залежно від функції генералізації або ідентифікації, можемо класифікувати як: **генотеоніми**, або апелювативні теоніми, наприклад: дріада, наяда, фурія, лари, пенати; та **ейдотеоніми**, або пропріальні теоніми, наприклад: Зевс, Юпітер; Афіна, Мінерва; Геракл, Геркулес та ін.

Обидва види теонімів формують окремих підклас (subclassis), який, ми вважаємо, займає проміжну позицію між класом генонімів та ейдонімів. У процесі функціонування теоніми легко змінюють свій лінгвістичний статус, про що свідчать приклади переходу генотеонімів у розряд ейдотеонімів та навпаки, порівняйте: лат. fortuna (pl. fortunae) "щаслива доля, майно" та персоніфікований варіант Fortuna (singularia tantum) "богиня щасливої долі"; лат. Hercules "герой, римський відповідник Геракла" та "геркулес(и)" – у сучасному значенні "силач" [Отин 2006, 127]. Залежно від об'єктів номінації, у класифікації А.О. Білецького клас ейдонімів розподіляється на два підкласи: **антропоніми** (імена людей, від грец. ἄνθρωπος "людина") та **монадоніми** (назви окремих об'єктів, фактів, явищ, від грец. μονάς "одиниця, монада"). Як бачимо, поняття "теонім" виходить за межі як першого, так і другого підкласу: теоніми є іменами "надприродних" істот, тому не належать до антропонімів, вони не називають реально існуючі об'єкти, факти або явища, тому не можуть бути кваліфіковані як монадоніми. "Словник російської ономастичної термінології", також підкреслює особливий статус цієї лексичної категорії та визначає теоніми як "власні імена божеств будь-якого пантеону", але виділяє їх в "особливу категорію власних імен" [Подольская 1988, 90; 16]. Теоніми разом із міфонімами належать "до міфолого-релігійної сфери людської діяльності", окремо представлені: ідеологічна сфера – ідеоніми, прагматична сфера – прагматоніми.

Складність у визначенні номенклатурного статусу теонімів обумовлена не стільки мовними, скільки позамовними чинниками її формування, на-

самперед, фактором часу. З діахронічної точки зору міфотеонім розпочинає функціонувати у мові (для античних теонімів – у давньогрецькій або латинській), коли міфи сприймаються людиною як частина реального світу, тобто у "міфологічний" період. Початково між іменем та його божественним носієм (прототипом) існує повна тотожність, а саме: імена богів – це їхні "відлуння", мовні "втілення", до яких людина мала ставитись як до самого бога, тобто побоюватись і вшановувати [Гурко 2006, 63]. Можемо припустити, що у міфологічний період всі імена богів були більшою або меншою мірою вмотивованими. На думку відомої дослідниці російської міфологічної лексики О.А. Черепанової, в основу найменування міфологічних персонажів покладений "мисленевий конструкт", не доступний для сенсорного сприйняття [Черепанова 1983, 57]. Ім'я бога підтримувало зв'язок між світом сакральним і реальним, тому зберігало інформацію про зовнішні характеристики його носія, місце божества в міфологічній ієрархії, його божественні функції. Так, за лексико-граматичною структурою імені можна було визначити приналежність його прототипу до категорії нижчих або вищих божеств. Як відомо, представниками нижчої міфології були більш давні, за походженням, анонімні божества (духи, демони), які символізували насамперед сили природи, предметне середовище та не мали власних імен, наприклад, грецькі німфи (грец. νύμφη "наречена, діва"): дріади – деревні німфи, від грец. δρῦς, δρυός "дуб, дерево"; наяди – водяні німфи, від грец. ναΐω "текти, бути повноводним"; римські нуміна (лат. numen, inis "божество, дух"): пенати – боги-охоронці дому, держави, продовольчих запасів, від лат. penus "внутрішня частина будинку, храму". Прозора етимологія (апелятивна основа) подібних теонімічних назв була пов'язана з головною функцією, яку виконували божества – бути спеціалізованими "протекторами", захисниками об'єктів живої природи, навколишнього середовища або помешкання людини. З лінгвістичної точки зору назви архаїчних представників нижчої міфології є генотеонімами, які виконують у мові функцію генералізації.

Представники вищої міфології – це переважно боги класичного періоду, образи яких сформувалися в результаті процесу "антропоморфізації предметного середовища та природного простору" [Матвєєва 2005, 118], а також антропоморфізації самих божеств. До вищої міфології належали боги-олімпійці та їх більш пізні римські відповідники, а також "індивідуалізовані" нижчі божества, які, завдяки трансформації зорового образу та божественних функцій, отримали нову мотивацію та особисті власні імена. Саме наявність у мовному еквіваленті божества ейдотеоніма треба вважати формальною ознакою його приналежності до вищої міфології. Наприклад, у римській міфології, крім пенатів, існувала сукупність нижчих божеств із схожими функціями, яких називали лари (лат. lar, laris "дух-охоронець", частіше у множині – lares). У класичний період із сукупності ларів виділилось жіноче персоніфіковане божество Лара (лат. Lara,

ає "мати ларів"), яке належало до вищої міфології. Можемо припустити, що процес антропоморфізації божеств стимулював появу нових ейдотеонімів та комбінаторних назв – сполучень генотеонімів та ейдотеонімів, наприклад, в античній міфології: німфа Каліпсо, німфа Майя, Юпітер-охоронець та ін. Подібна внутрішня динаміка була притаманна системі античних теонімів у міфологічний період їх формування.

З діахронічної точки зору теоніми є багатомірною категорією, яка по-різному співвідноситься з поняттями "внутрішнього" та "зовнішнього" часу. "Внутрішній" час формування цієї категорії не обмежується лише міфологічним періодом, оскільки й сьогодні античні міфотеоніми є належністю більшості європейських мов. З класичного мовного джерела (насамперед латинська мова) греко-латинські божественні назви безпосередньо або опосередковано потрапили до лексичного складу найбільш поширених сучасних мов. Цей другий період функціонування теонімів ми можемо визначити як постміфологічний. Зрозуміло, що у новому мовному середовищі теоніми втратили свій попередній лінгвістичний статус через руйнування системних зв'язків та відсутність божественної мотивації. Запозичені міфотеоніми як одиниці, марковані часом, спочатку поповнюють інтернаціональний фонд історичної лексики, а потім або адаптуються граматично та семантично до нових умов функціонування, або зникають у вигляді архаїзмів. Найчастіше міфотеоніми отримують метафоричну мотивацію, орієнтовану не на міфічний "мисленевий" об'єкт, а на реально існуючий. Таким чином, у сучасних мовах відбувається метафорична "теоморфізація" (за аналогією з терміном антропоморфізація) – найменування іменами (назвами) богів людей, предметів, явищ та ін. Спробуємо, скориставшись класифікацією ейдонімів А.О. Білецького, визначити можливі напрямки "теоморфічних" процесів, які трансформують міфологічну семантику запозичених античних теонімів. Так, ейдотеоніми можуть поповнювати наступні порядки підкласів антропонімів та монадонімів: 1) "ідіоніми (особисті імена людей)", 2) "космоніми (назви космічних об'єктів)", 3) "топоніми (назви земних об'єктів)", 4) "ергоніми (назви творів)" [Белецкий 1972, 168, схема 1]. Проілюструємо кожен із запропонованих варіантів. Приклад переходу ейдотеонімів у ідіоніми можемо знайти в романі В. Войновича "Життя та надзвичайні пригоди солдата Івана Чонкіна", де серед звичних антропонімів зустрічаються ейдотеоніми: Афродіта – дружина сільського вчителя Кузьми Гладишева, яку так називав чоловік і інші мешканці села, та Геркулес – новонароджений син Афродіти [Войнович 2002, 53; 90]. Сучасна астрономічна термінологія зберігає чимало космонімів (назв зірок, планет, комет), які, за походженням, є ейдотеонімами, наприклад: Венера, Марс, Юпітер, Ерот та ін. Типовим прикладом використання ейдотеоніма в якості топоніма є назва міста Афіни (від грец. Ἀθῆναι "Афіна") [Белецкий 1972, 56]. Деякі з античних теонімів трансформувалися в ергоніми і відомі зараз як

назви літературних творів, наприклад, романи: російських письменників Генрі Лайона Олді (спільний псевдонім двох російських прозаїків) "Одіссей, син Лаерта", Б. Акуніна "Смерть Ахіллеса", американських авторів Джона Апдайка "Кентавр" та Джона Барта "Химера" та ін. Наведені приклади демонструють перехід ейдотеонімів в інші види ейдонімів, залежно від об'єкта найменування.

Для постміфологічного періоду характерна заміна сакрального об'єкта на "профаний", яка інколи викликає перехід ейдотеонімів у клас генонімів, наприклад: від імені міфічного велетня Атласа (греч. *Ἀτλας*), який утримував на своїх плечах небесну сферу, походить генонім: "атлас – збірка географічних мап" [Фасмер, 1964, т. 1, 96]; від імені римського бога-громовержця Юпітера (лат. *Juppiter*) походить назва: "юпітер – освітлювальний прилад" та ін. Подібне явище досить поширене у сучасній науковій номенклатурі, яка використовує теоніми як основу для формування нових термінів, наприклад, серед об'єктів, які вивчає сучасна астрономія існують астротопоніми – "власні назви будь-якого об'єкта рельєфу на будь-якій планеті", похідні від ейдотеонімів: венусонім (лат. *Venus, eris*), марсіонім (лат. *Mars, Martis*), меркуріонім (лат. *Mercurius, i*) та ін. [Подольская 1988, 41].

Можливий також протилежний процес переходу генотеонімів в ейдоніми, наприклад, класифікаційна назва муза: "одна з дев'яти богинь-покровительок мистецтва" може вживатися як жіночий ідіонім Муза; генотеоніми: німфа, наяда, дріада у якості алюзивних імен досить часто перетворюються на урбаноніми (лат. *urbanus* "міський") і прикрашають вивіски ресторанів, кафе або розважальних закладів, наприклад, у місті Києві: ресторан та казино "Наяда", салон краси "Німфа", туристична агенція "Дріада" та ін.

Проаналізовані приклади дозволяють нам зробити висновок про особливий мовний статус підкласу теонімів, який займає проміжну позицію між класами генонімів та ейдонімів. Перехід з класу ейдонімів у клас генонімів та навпаки найчастіше відбувається через зміну основної функції теоніма (генералізації або спеціалізації) у постміфологічний період.

The article deals with the research of mythotheonyms as onomastic universal in historic and terminological aspects. The theonyms are intermediate units of taxonomic nomenclature which are determined by time factor.

Key words: historical lexicology, onomastic vocabulary, ancient mythology, mythotheonyms.

1. *Белецкий А.А.* Лексикология и теория языкознания (ономастика). – К.: Киев. гос. ун-т, 1972. – 209 с. 2. *Войнович В.Н.* Жизнь и необычайные приключения солдата Ивана Чонкина. – М.: ЭКСМО, 2002. – 543 с. 3. *Гурко Е.* Божественная ономотология: именование Бога в имяславии, символизме и деконструкции. – Мн.: Экономпресс, 2006. – 445 с. 4. *Карабан В.И.* Антропонимика как элемент культуры (к проблеме этнической принадлежности причерноморских готов) // Язык и культура: Тез. докл. II Междунар. конф. – Ч. 1. – К., 1993. – С.78–79.

5. *Матвеева Л.Л.* Культурология. Курс лекций. – К.: Либидь, 2005. – 511 с. 6. Мифы народов мира. Энциклопедия в двух томах. – Т.1. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 671 с. 7. *Нерознак В.П.* Принципы исследования палеобалканской ономастики // Историческая ономастика. – М.: Наука, 1977. – С.27–48. 8. *Нерознак В.П.* Ономастика как составная часть лингвокультурологии // Ономастика Поволжья: Мат-лы VII конф. поволжских ономастологов. – Волгоград, 1995. – С. 4–6. 9. *Отин Е.С.* Словарь коннотативных собственных имен. – М. – Донецк, 2006. – 436 с. 10. *Подольская Н.В.* Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988. – 192 с. 11. *Толстой Н.И.* Мифология имени собственного // Исторические названия – памятники культуры: Тез.докл. Всесоюз. науч.-практ. конф. – М., 1989. – С. 84–85. 12. *Топоров В.Н.* Имя как фактор культуры // Исторические названия – памятники культуры: Тез.докл. Всесоюз. науч.-практ.конф. – М., 1989. – С. 125–129. 13. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. – Т.1. – М.: Прогресс, 1964. – 562 с. 14. *Черепанова О.А.* Мифологическая лексика русского Севера. – Л.: изд-во ЛГУ, 1983. – 169 с.